

УДК 94.284(477.81)«1944/1945»

І.І. Булига

ПРОТЕСТАНТСЬКІ КОНФЕСІЇ І ДЕРЖАВНА ВЛАДА НА ВОЛИНІ (1944 – 1945 РР.)

У статті досліджується активне інструментальне використання релігійного фактора радянським тоталітарним режимом, обмеження канонічної діяльності та надання маргінального статусу в суспільстві протестантським конфесіям

Ключові слова: державно-церковні відносини, протестантські конфесії, тоталітаризм

В статье исследуется активное инструментальное использование религиозного фактора советским тоталитарным режимом, ограничения канонической деятельности и определения маргинального статуса в обществе протестантским конфессиям

Ключевые слова: государственно-церковные отношения, протестантские конфессии, тоталитаризм

In the article probed the active instrumental use of religious factor by the soviet totalitarian mode, limitation the scope of canonical activity and giving the passive status in the society the protestant confessions

Key words: state-church relations, protestant confessions, totalitarianism

Постановка проблеми. У сучасному суспільстві, після двадцяти років місіонерської діяльності протестантські конфесії починають заявляти про себе у соціальній, політичній, економічній, культурній сферах. Після ролі, яка надавалась радянською владою цим віросповідним громадам і спрямовувалась за вектором соціального виключення, нині протестантські конфесії активізують свою діяльність. Зміни в релігійній сфері стосуються і державно-конфесійних відносин. Адже після переслідувань з боку радянської влади ці релігійні об'єднання не лише вистояли, але і зберегли свої віросповідні основи та практику.

Значний інтерес у цьому аспекті, саме з огляду на різку зміну політичного курсу партійно-державного керівництва у ставленні до протестантських конфесій, становить період Другої світової війни. Виходячи із констатації зазначеного факту, завданням нашого дослідження виникає аналіз функціонування протестантських конфесій у процесі лібералізації церковного життя України в цілому та Волині, зокрема, завершального періоду Другої світової війни.

Стан наукової розробки проблеми. Протягом останніх років була опублікована низка робіт, присвячених історії євангельського руху на пострадянському просторі, посеред яких В. Любашенко, Я. Стоцький, М. Черенков, П. Яроцький та інші. Проте дискусивність окремих аспектів дозволяє розглянути зрізи, які не отримали достатнього висвітлення.

Результати. Початок війни, розпад стабільного укладу життя, втрата близьких, розрив звичних зв'язків між людьми – все це спричинило підйом релігійності, яка протягом багатьох століть визначала сенс життя і допомагала переносити усі труднощі. Усвідомлення цього факту радянською владою сприяло пошуку більш ліберальної моделі релігійної політики. Радянська влада визнала необхідність існування релігії і створила систему, яка дозволяла контролювати і регулювати діяльність релігійних організацій і общин. Саме під цим впливом відбувалися перші повоєнні роки у релігійному житті. Тому функціонування протестантських конфесій, які були складовою релігійної матриці Волині, відбувалося в нових соціальних умовах, в процесі формування нової моделі державно-церковних відносин [5; 6, арк. 7; 4, арк. 5].

Аналізуючи функціонування громад ЄХБ і ХВС, зауважимо, що релігійний рух цих Церков не знижувався, а, навпаки, набирив динаміки за час війни. У Союзі ХСВ поступово знову склалася система служителів, були придбані і пристосовані для богослужінь або

реконструйовані молитовні, проте у квітні 1945 р. спільнота п'ятидесятників знову залишилась без керівництва. Г. Понурко як голова Союзу церков, що діяв під час окупації, був заарештований і засуджений, – його звинуватили в співробітництві з німецькою владою. У секретному листі заступника голови Ради у справах релігійних культів Садовського, адресованому уповноваженому, зазначається, що «... значне число общин «п'ятидесятників» під час німецької окупації проявили свої профашистські настрої і були пов'язані з окупаційними властями. П'ятидесятники дали найбільший відсоток відмов від служби в Червоній Армії... В цілому... необхідно утриматись від реєстрації окремих общин» [3, арк. 22]. Одночасно союзне керівництво Радою просило «... зібрати всі матеріали по цьому питанню» [3, арк. 22].

До збору даних в Україні поставились оперативно. Зокрема, по Волинській області, зазначають документи, на весну 1945 р. від Євангельських християн і баптистів надійшло документів для реєстрації від 11 релігійних громад, що об'єднували 1213 членів [3, арк. 28], у волинських районах Тернопільської області – 14 громад [13, арк. 6]. На той час була створена у Москві Всесоюзна рада євангельських християн і баптистів (ВРЄХіБ). У Москві керівникам п'ятидесятницької спільноти було запропоновано об'єднатися й влитися в цей Союз. Зрозуміло, що за всім цим стояв жорстокий тиск державного органу – Ради у справах релігій як на одну, так і на іншу сторони. У серпні 1945 р. таку угоду було підписано [16, с. 109–110]. Проте, як зазначають обласні уповноважені, не всі громади визнали Всесоюзне керівництво, і була дана відповідна вказівка заборонити діяльність названих сект як незаконно діючих [20, с. 147]. Характерно, що уповноважений не мав наміру займатися агітацією громад ХЄВ, щоб вони злилися з ВРЄХБ, а планував посилити за ними контроль і моральне переслідування їхніх пресвітерів. В результаті таких акцій, на його думку, ці громади припинять своє існування. І. Чирва утримувався від реєстрації ХЄВ, мотивуючи тим, що у них відсутні духовні центри в СРСР. Окрім того, кожен пресвітер давав підписку обласному уповноваженому, що не допустить порушення умов серпневої угоди 1945 р. Тому що в деяких громадах ХЄВ, хоч вони й приєдналися до ВРЄХБ, проявлялися факти порушень цієї угоди (осудливі розмови, антирадянські настрої). У таких випадках уповноважений чинив тиск на старшого пресвітера, який в свою чергу позбавляв окремих пресвітерів їх духовного становища, а окремих членів навіть відлучав від громади [20, с. 147–148].

Це, очевидно, можна пояснити тим, що 1944–1945 рр. – перехідні, тому в цей час був деякий організаційний безлад влади, до того ж ще не розвинули своєї діяльності серед молоді комсомольські організації. Загалом протестантські Церкви не завдавали клопоту радянським органам, а, навпаки, сприяли їм. Так, наприклад, під час підготовки до виборів у Верховну Раду СРСР (1946 р.) агітаторами у Тернопільській області працювали 9 пресвітерів, більшість з яких були представниками волинських районів (м. Вишнівець, м. Почаїв). Характерно, що географія протестантизму в Тернопільській області була найбільш насиченою у т. зв. волинських районах – Почаївському (10 громад), Кременецькому (7), Вишнівецькому (8) [20, с. 149].

Повернення радянської влади стало ще одним проявом переслідування протестантів. Практично все керівництво Всеукраїнського об'єднання було заарештовано. Заарештовані були і просто активні члени євангельсько-баптистських общин. Це викликало цікавий феномен у свідомості українських віруючих: хоча про німців говориться як про окупантів, проте зауважується і те, що вони дали віруючим свободу, в той самий час про радянську армію говориться як про «наших», тобто віруючі ідентифікують себе саме з радянською владою, але відмічається, що повернення «наших» принесло із собою нові гоніння. «Прийшли німці, дали свободу, прийшли наші, молитовні будинки закрили, братів заарештували» [21].

Порівняно із баптистами і п'ятидесятниками чисельність віруючих адвентистського напрямку на Волині була незначною. Зокрема, у Волинській області було 14 діючих общин з

чисельністю 710 чоловік, із яких на осінь 1945 р. було зареєстровано 9 [3, арк. 41]. У волинських районах Тернопільщини та на Рівненщині інформація про віруючих АСД взагалі відсутня. Члени цієї громади були лояльними до радянської влади, у них не було випадків відмови від служби в Червоній Армії. Навпаки, деякі члени цих громад воювали, і деякі із них загинули чи отримали поранення в боях із Вермахтом.

Повернення радянської влади принесло із собою також і мобілізацію у радянську армію, тому що деякі віруючі дотримувались пацифістських переконань. Нерідкими були розстріли за відмову служити в армії. Багато віруючих, не відмовляючись служити в армії, заявляли про свої релігійні переконання і відмову від зброї. Хоча зазвичай це закінчувалось направленням їх у склад медсанбатів, частин зв'язку, служб тилу, були і випадки позбавлення їх свободи і навіть розстрілів. Проте були і віруючі, які проходили службу безпосередньо у діючій армії [21]. Емпіричним підтвердженням таких сентенцій є лист секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова Й. Сталіну про становище на Волині та пропозиції щодо боротьби з українськими націоналістами за березень 1944 р. зазначає, що «серед чоловіків призовного віку є націоналісти-бандерівці та інші, які саботують мобілізацію», посеред яких виявлено «200 націоналістів, 150 сектантів, 25 бувших старост» [19, с. 409].

Уповноважений Ради у справах релігійних культів при Рівненській облраді Волошкевич просить у республіканського керівництва дати йому пояснення, «чи підлягають звільненню служителі культів: пресвітери, диякони, равини, ксьондзи», тому що трапляються випадки мобілізації цих категорій військкоматами в армію, «внаслідок чого поступають скарги» [10, арк. 6]. У директивних вказівках Уповноваженого Ради зазначається, що «порядок звільнення від мобілізації священників та дияконів... встановлений постановою Комісії ... по звільненню і відстрочкам від призову... від 3 листопада 1944 р. № 213, тобто на основі довідок Уповноваженого» [10, арк. 6]. Та ж Комісія задекларувала звільнення від мобілізації і призову римо і греко-католицьких священників та єпископів, у євангельських християн і баптистів – пресвітерів, у адвентистів сьомого дня – проповідників-пресвітерів [2, арк. 1; 3, арк. 7]. Псаломщики «взагалі не звільняються від військової та трудової повинності. Те ж стосується і курсантів» [8, арк. 44]. Постанова союзного уряду № 1603 "Про порядок відкриття споруд релігійних культів", стосувалася клопотання віруючих вірмено-григоріанської, старообрядської, католицької, лютеранської церков, мусульманського, юдейського, буддійського віросповідань і сектантських організацій про відкриття молитовних споруд (церков, костьолів, кірх, мечетей, синагог, храмів) [3, арк. 64].

На відміну від аналогічної постанови, прийнятої стосовно Руської православної церкви, вказаний документ вже передбачав, що заяву мусять підписати не менше 20 повнолітніх громадян з числа місцевих жителів, які не позбавлені судом виборчих прав. В усьому іншому процедура проходження документів по інстанціях повторювала ту, що була викладена у попередній постанові. Реєстраційні справи релігійних общин наочно демонструють ці положення. Зокрема, реєстраційна справа ЄХБ с. Воскодави Тучинського району Рівненської області повідомляє, що налічується 27 членів общини, додається анкета пресвітера з інформацією роду занять під час німецької окупації [11, арк. 4, 12]. Схожа інформація міститься і про реєстрацію общини п'ятидесятників у тому ж Тучинському районі [11, арк. 5, 6, 7, 8]. Релігійне товариство і служитель культу могли розпочати свою діяльність лише з отриманням від обласного уповноваженого Ради довідки про реєстрацію. Так система утверджувала свою всевладність, ламала волю до спротиву, підгрибала під себе все, що хотіло звільнитися від її пут.

В основному процедура реєстрації для всіх конфесій була схожою, хоча симпатії й антипатії влади в той час простежуються досить чітко. Особливо рельєфно це проглядається в інструктивному листі Ради у справах релігійних культів (1945 р.). Цим документом передбачалося, що не можуть бути зареєстровані релігійні громади, чисельність яких становить менше 20 осіб, а також ті, що не мають молитовних приміщень або мають такі, які не відповідають вимогам технічного, протипожежного і санітарного нагляду [17, с. 90].

Щодо малочисельних релігійних груп, то брався курс на їх «укрупнення шляхом злиття», причому увага концентрувалася на сектантських та іудейських громадах. У ході укрупнення діючих релігійних груп, а також при перенесенні їх діяльності в постійне молитовне приміщення (за винятком тих випадків, коли їм надавалися націоналізовані молитовні споруди) спеціальне рішення щодо їх реєстрації не приймалося.

Рекомендувалося в першу чергу реєструвати релігійні громади євангельських християн і баптистів, адвентистів сьомого дня (АСД) та старообрядців білокриницького напрямку як таких, що мали всесоюзні центри.

Реєстрація релігійних громад інших малих конфесій здійснювалася за погодженням з уповноваженим РСРК при облвиконкомах.

Молитовні зібрання дозволялося проводити лише після того, коли громади пройшли реєстрацію в уповноважених при обласних виконавчих комітетах. За відсутності молитовного будинку Богослужіння можна було проводити у приміщеннях, орендованих у приватних власників та комунальному фонді. Час для пошуку приміщення й оформлення орендного договору обмежувався 2 місяцями. Реєстрації підлягали керівники центрів усіх релігійних об'єднань (єпископи, муфтії, рабини, пресвітери), які повинні були подати на ім'я уповноважених РСРК при облвиконкомах заяву, анкету з зазначенням ім'я, прізвища і по батькові, духовного сану, дати народження, детальним переліком попередньої служби чи роботи й місцепроживання в той час. Необхідно було вказати про місцеперебування під час окупації та судимість. Всі реєстраційні справи протестантських релігійних общин містять таку інформацію. Зокрема, це Реєстраційні справи релігійних общин ЄХБ, п'ятидесятників на Рівненщині [12, арк. 6; 11, арк. 12; 9 арк. 5, 6, 7, 8]. Крім того, вимагалася копія посвідчення чи довідки про призначення служителів цього культу відповідним релігійним центром [17, с. 90].

Проте, щодо Свідків Єгови офіційна влада мала дещо іншу позицію. Зокрема, зі вступом радянських військ на територію Волині відразу почалися репресії проти цієї конфесії і тому Свідки фактично перейшли у підпілля і залишилися вірними віросповідним принципам. Причинами таких дій була відмова брати до рук зброю, служити в Червоній армії. Свідки Єгови не вихваляли комуністичних вождів, їхні діти в школах ухилялися від патріотичного виховання за комуністичними зразками [16, с. 529]. Крім того, вони не платили позики на честь перемоги, не здавали зерна, крім звичайних поставок і податків, у «фонд Червоної армії», тобто все, що стосувалося війни і військових потреб, вважалося, з позицій «совісті навченої словом Божим», недопустимим до виконання [15, с. 410]. Такі дії кваліфікувалися тоталітарною державою (як і раніше тоталітарною нацистською) як «підривна антидержавна діяльність» [15, с. 529].

Починаючи з 1944 р. Свідків Єгови, як «особливо небезпечних злочинців», «ворогів народу» судили військові трибунали, вироки також виносили так звані «особливі наради», «двійки», «трійки». Вироки були суворі й однозначні: від 10 до 25 років, з обмеженнями у правах після відбування покарання на 5 р. і з конфіскацією майна [14, с. 529]. Так, у Рівненській області в 1946 і в 1947 рр. відбулося два великих судових процеси, в кожному з яких засудили до 15–20 Свідків Єгови за ст. 54, ч. II, 11 КК УРСР, що означало: «антирадянська пропаганда і участь в релігійній антирадянській організації» [15, с. 410].

Така безкомпромісна й відверта позиція Свідків Єгови в умовах тоталітарного режиму, який залякав своїм терором і підкорив майже всіх людей, зробивши їх слухняними виконавцями волі комуністичної партії і вказівок радянсько-партійних органів, сприймалася владою і її каральним органом – державною безпекою – як ворожа антирадянська пропаганда. У засобах масової інформації їх зображали «американськими агентами», «шпигунами». Це безглузде, нічим не підтвержене і не доведене в жодному суді звинувачення доволі ефективно спрацьовувало при формуванні ворожої до Свідків Єгови громадської думки.

1 грудня 1944 р. уряд видав постанову № 1649–486 про звільнення приміщень державних

і громадських установ (школи, клуби, дитячі та лікувальні установи і т. ін.), зайнятих у роки окупації релігійними громадами [3, арк. 64]. Прихожанам надавався час для пошуку нового, що в тих умовах було досить проблематичним. Тож не дивно, що вже у вересні 1944 р. вище політичне керівництво країни нагадало членам партії про необхідність «посилення антирелігійної пропаганди шляхом пропаганди наукового світогляду», а постанова 1945 р., з метою активізації боротьби з пережитками минулого, зажадала повної мобілізації зусиль і засобів масової інформації [18, с. 256].

Реєстрації та офіційному державному визнанню передувала активна і копітка діяльність контролюючих органів щодо встановлення справжнього «політичного обличчя» та позиції, якої притримувалися вони за часів окупації, ступеня лояльності до політики радянської влади. В контексті згаданого цілком логічним видається те, що зміцнення пріоритетів державної політики у ставленні до Церкви не вимагало внесення істотних поправок до існуючої законодавчої та нормативної бази державно-церковних відносин. Відповідним чином сформована ще у 20–30-х роках та перетворена у надійний засіб нищення релігійних і церковних установ, вона в основі своїй залишалася незмінною і в повоєнний час. Таким чином, зменшення числа християнських конфесій уповноважені ототожнювали зі зменшенням релігійності, що й входило до завдання, на котре його спрямовували так звані стратегічні плани партії. Це було основним лейтмотивом вектора «держава – церква».

Висновки. Християнські конфесії вийшли з війни з великими втратами, що помітно позначилося на структурі й характері діяльності громад, житті багатьох віруючих. Проте, поряд з цим, у післявоєнний період вони вступили з надіями на перспективу подальшого існування, зміцнення позицій у релігійному житті України. За таких обставин радянському режиму не залишалось нічого іншого, як подолати традиційну відразу до релігії та змінити релігійну політику, – відтак, це спричинило внутрішні й зовнішні трансформації християнських конфесій. Особливою пильністю відзначалися заходи імперського центру в ставленні до протестантів. Їхній реєстрації та офіційному визнанню передувала активна діяльність контролюючих органів щодо встановлення «політичного обличчя» та відверте адміністративне втручання у справи конфесій. Тому процес трансформації набув нового вияву в результаті приєднання до союзу СХБ п'ятидесятників, що призвело до внутрішньоцерковних конфліктів. Тиск з боку влади на адвентистів призвів до низки поступок, котрі суперечили адвентистському віровченню та згодом спричинили розкол всередині самої конфесії. Не змирившись з прагненням віруючих до власної релігійно-конфесійної ідентифікації, влада розпочала курс на повне знищення ознак інституційності Свідків Єгови, які будували свої відносини з радянським режимом на відверто антагоністичній основі.

Джерела та література

1. Державний архів Волинської області (ДАВО). – Ф. Р-393. – Оп. 1. – Од. зб. 3. – Арк. 1–59.
2. ДАВО. – Ф. Р-393. – Оп. 1. – Од. зб. 1. – Арк. 1–63.
3. ДАВО. – Ф. Р-605. – Оп. 2. – Од. зб. 1. – Арк. 1–130.
4. Державний архів Рівненської області (ДАРО) – Ф. 33. – Оп. 2. – Од. зб. 62. – Арк. 1–19.
5. ДАРО. – Ф. Р-33. – Оп. 2. – Од. зб. 9. – Арк. 1–24.
6. ДАРО. – Ф. Р-33. – Оп. 2. – Од. зб. 32. – Арк. 1–42.
7. ДАРО. – Ф. Р-122. – Оп. 1. – Од. зб. 16. – Арк. 1–45.
8. ДАРО. – Ф. Р-204. – Оп. 11. – Од. зб. 4. – Арк. 1–50.
9. ДАРО. – Ф. Р-204. – Оп. 11. – Од. зб. 7. – Арк. 1–11.
10. ДАРО. – Ф. Р-204. – Оп. 12. – Од. зб. 4. – Арк. 1–130.
11. ДАРО. – Ф. Р-204. – Оп. 12. – Од. зб. 6. – Арк. 1–12.
12. ДАРО. – Ф. Р-204. – Оп. 12. – Од. зб. 14. – Арк. 1–12.
13. Державний архів Тернопільської області (ДАТО). – Ф. Р-3239. – Оп. 2. – Од. зб. 1. – Арк. 1–46.

14. Гунчак Т. Поляки і українці під час Другої світової війни [Електронний ресурс] / Т. Гунчак // Незалеж. культуролог. часопис «І», 2003. – № 28. – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua>
15. Історія релігії в Україні : навч. посіб. / [А. М. Колодний, П. Л. Яроцький, Б. О. Лобовик та ін.]; за ред. А. М. Колодного, П. Л. Яроцького. – К. : Т-во «Знання», КОО, 1999. – 735 с. – (Вища освіта ХХІ ст.).
16. Історія релігії в Україні : у 10 т. / [редкол. : А. Колодний (голова) та ін.]. – К. ; Дрогобич : Коло, 2007. – Т. 6: Пізній протестантизм в Україні (п'ятидесятники, адвентисти, свідки Єгови) / ред. : П. Яроцький]. – 2007. – 632 с.
17. Лисенко О. Є. Церковне життя в Україні. 1943–1946 рр. / О. Є. Лисенко. – К. : НАН України, Ін-т історії НАН України, 1998. – 404 с.
18. Поспеловський Д. В. Русская православная церковь в XX веке / Д. В. Поспеловський. – Москва : Республика, 1995. – 511 с.
19. Сергійчук В. Український здвиг: Волинь. 1939-1955 / В. Сергійчук. – К. : Укр. Видавнича Спілка, 2005. – 840 с.
20. Стоцький Я. Держава і релігії в західних областях України : конфесійні трансформації в контексті державної політики 1944–1964 років / Я. В. Стоцький. – К. : ФАДА, ЛТД, 2008. – 510 с.
21. Шкаровский М. В. Нацистская Германия и Православная Церков (нацистская політика в отношении Православной Церкви и религиозное возрождение на территории СССР) [Електронний ресурс] / М. В. Шкаровский. – Режим доступу : <http://www.krotov.info/history>.